

Пріоритетні напрями стратегії розвитку середнього класу у сучасних умовах

Н. БОРЕЦЬКА,
доктор економічних наук,
О. СОЗІНОВ

Донецький інститут ринку та соціальної політики

За даними соціологічного опитування здійснено аналіз формування середнього класу та запропоновано стратегічні напрями розвитку середнього класу в соціально орієнтованій ринковій економіці.

По данным социологического опроса проанализировано формирование среднего класса и предложены стратегические направления развития среднего класса в социально ориентированной рыночной экономике.

According to the survey analysis of the middle class and proposed strategic directions of the middle class in socially oriented market economy.

Ключові слова: *середній клас, ринкова економіка, соціальна політика, стратегія розвитку.*

Постановка проблеми. Необхідність і надзвичайна важливість дослідження процесу становлення та визначення стратегічних напрямів розвитку середнього класу обумовлюється статусом і роллю цієї суспільної групи, зокрема у перехідних суспільствах. Перехід до ринкової економіки висуває на перше місце проблему формування середнього класу як наймобільнішої соціальної категорії, яка є опорою сучасного цивілізованого суспільства. При цьому вважається, що саме середній клас є в суспільстві суб'єктом запиту на демократичні цінності і стандарти, їх головним носієм і захисником. Взагалі середній клас українського суспільства можна розглядати як соціально-економічний потенціал держави, тому що він забезпечує розвиток економіки, а його представники як окрема соціальна спільнота є запорукою демократичних суспільних перетворень в Україні.

Поступово у країні створюється критична маса економічних передумов для формування і розвитку середнього класу. Для реалізації економічної стратегії зростання і поступового відновлення економіки після світової фінансово-економічної кризи необхідно забезпечувати модернізацію її галузей. Для цього потрібен первісний капітал, який можна створити тільки за допомогою потужного середнього класу, як це відбувалось у розвинутих країнах світу. Чисельний середній клас, платоспроможний за визначенням, є також важливим інвестором націо-

нальної економіки та «замовником» наповнення внутрішнього ринку інноваційними продуктами. Отже, середній клас має бути дійсним локомотивом економіки та головною складовою політики подолання бідності в Україні, яка повинна поєднуватися із політикою його становлення¹. Це вимагає визначення пріоритетних напрямів стратегії розвитку середнього класу.

Слід зазначити, що розглядаючи проблеми становлення соціальної політики в контексті мети та задумів здійснюваних у країні перетворень, потрібно враховувати, що соціальна переорієнтація економічної політики — це не тактичний крок, а життєво важлива стратегія розвитку України. Значна частина проблем у такій багатогранній сфері, як становлення середнього класу на етапі формування ринкових відносин в економіці країни, потребує більш детального вивчення і теоретичного узагальнення. До них, зокрема, належить і визначення напрямів стратегії розвитку середнього класу, оцінювана саме з боку створення сприятливих умов для його діяльності та розвитку. Це зумовлює актуальність проблеми, якій присвячена стаття, та вимагає досліджувати її саме в контексті формування соціально орієнтованої економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі проблеми формування, функціонування та розвитку середнього класу привертають увагу більшості вітчизняних і зарубіжних фахівців. Вагомий внесок у дослідження принципів засад стратегії станов-

¹ Борецька Н. П. Середній клас як основа соціально-економічних перетворень суспільства / Н. П. Борецька // Регіональна економіка. — 2001. — № 2. — С. 17–21.

лення та розвитку середнього класу зробили такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як Д. Богиня, М. Вебер, С. Гринецька, О. Грیشнова, В. Заборовський, Ю. Зайцев, Т. Ковальчук, А. Колот, Е. Лібанова, В. Москаленко, О. Новікова, В. Савчук, О. Симончук, Т. Тресвятська та ін. Різні аспекти проблем формування соціальної політики та середнього класу, підвищення його ефективності були і залишаються предметом наукових досліджень вітчизняних учених. Проте у політиці становлення саме середнього класу існує чимало недостатньо досліджених аспектів, а також таких, що містяться у науковій літературі, нормативних документах, але мають дискусійний характер і потребують свого подальшого вивчення та розробки.

Мета дослідження — проаналізувати процес і умови функціонування середнього класу, визначити й обґрунтувати основні стратегічні напрями його подальшого відтворення, розширення джерел його поновлення і розвитку².

Виклад основного матеріалу дослідження. У розвинутих країнах середній клас є гарантом стабільності соціально-економічного розвитку. Становлення середнього класу належить до фундаментальних процесів у трансформаційних економіках. Це одна з головних цілей переходу до ринкової економіки. Середній клас у розвиненій ринковій економіці — основний платник податків, від економічного стану якого залежать інвестиційна активність населення, стан державного бюджету, реалізація державних соціальних програм та інші важливі соціально-економічні процеси. Поглиблення економічних реформ і рівноправне існування різних форм власності, свобода підприємництва, вільний вибір видів зайнятості і регулювання оплати праці через тарифні угоди створюють принципово нові соціально-економічні та правові умови становлення середнього класу.

Для України формування середнього класу як основи суспільства можливе за умови збільшення питомої ваги заробітної плати у валовому внутрішньому продукті (ВВП), переходу до моделі тарифного її регулювання на засадах конкуренції, відмови від системи нарахувань на заробітну плату та запровадження внесків підприємств на соціальні потреби залежно від вартості власного та залученого капіта-

лів³. Водночас криза середнього класу може призвести до певного соціального дисбалансу, загрози соціальної та економічної стабільності в країні. Тому визначення як ідеології, так і окремих заходів соціальної політики, спрямованої на культивування цієї категорії населення, є важливою з багатьох точок зору. Зокрема з економічної точки зору середній клас — це основний платник податків, внутрішній інвестор, який визначає параметри внутрішнього ринку, умови розвитку національного виробництва.

Проте на початку реформ в Україні вирішенню соціальних завдань відводилась другорядна роль. Така політика виявилася не тільки помилковою, а й глибоко деструктивною. Реформи здійснювалися за рахунок вагомих соціальних втрат. Так, протягом 1994–2004 рр. у країні активно і свідомо створювалася модель, що ґрунтувалась на перевагах великому капіталу. Така політика продовжувалася на початку нового тисячоліття⁴. Спрямованість державної соціально-економічної політики на сприяння великому капіталу призвела до шокової (за раптовістю і глибиною процесу) поляризації українського суспільства. Тому не дивно, що нинішній рівень диференціації доходів в Україні відповідає соціальній диференціації країн Заходу в останню третину XIX століття, тобто періоду формування передумов революції. За окремими оцінками, станом на 2006 р. децильний коефіцієнт в Україні становив 1 : 40 при тому, що межа безпеки для соціальної солідарності — 1 : 6 — 1 : 7. А найвищий серед розвинутих країн коефіцієнт, що його має Велика Британія, становить 1 : 10,4⁵.

На заході магістральний напрям сучасного розвитку відносин власності передбачає їх демократизацію та диверсифікацію, утворення широкого прошарку працюючих власників, утвердження механізмів взаємодії між працею і капіталом. Цей блок питань фокусується у сфері соціальних відносин, формування конструктивного соціального середовища, перш за все — середнього класу. Необхідно зазначити, що український середній клас формується досить незвичайним шляхом — суперпозицією двох субкласів: «середнього класу за доходом» та «середнього класу за особливим здобутком». У посланні Президента України Парламенту «Про внутрішнє

² У статті використано результати проведених загальнонаціональних тематичних соціологічних досліджень Центру Разумкова, метою яких було з'ясування кількісних і якісних вимірів українського середнього класу (за самовизначенням).

Дослідження проводились з 19 по 25 червня 2008 р. (опитано 2016 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України) та з 3 по 13 листопада 2005 р. (опитано 1993 респонденти віком від 18 років у всіх регіонах України).

Матеріали дослідження наведено у журналі «Національна безпека і оборона», № 7, 2008.

³ Борецька Н. П. Середній клас як основа соціально-економічних перетворень суспільства / Н. П. Борецька // Регіональна економіка. — 2001. — № 2. — С. 17–21.

⁴ Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році: Послання Президента України до Верховної Ради. Офіційне видання. — К. : ІВЦ Держкомстату України. — 2002. — 412 с.

⁵ Середній клас — передумова демократичної перспективи України // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 7. — С. 2–4.

та зовнішнє положення України у 2001 році⁶ була наведена структура українського суспільства та зроблено висновок про наявність у країні ядра вже сформованого середнього класу у кількості 12,3%, у той час, як у Польщі він дорівнює 29%, Чехії — 36%, Угорщині — 35%, Естонії — 23%, а у розвинутих країнах світу — перевищує 60% населення.

Незважаючи на те, що державними програмними документами передбачений розвиток соціально орієнтованої економіки, для якої утворення середнього класу — одне з пріоритетних питань, процес його становлення ускладнюється внаслідок того, що середньо забезпечені громадяни і, в першу чергу, інтелігенція як найширший представник середнього прошарку, не застраховані від ризику збідніти. Особи, які володіють власністю і заощадженнями, не повною мірою здатні вписатися в ринкове середовище, що перешкоджає їх самоідентифікації, ускладнює поліпшення соціального статусу за рівнем доходів, масштабами споживання, різноманітними формами соціальної участі в житті суспільства.

Вихід української економіки на траєкторію зростання ставить країну перед необхідністю невідкладної структурної перебудови всієї економіки, зокрема соціальної сфери, і насамперед істотного підвищення добробуту людей. Загалом вирішення цих питань залежить від спроможності держави використати нові економічні умови для забезпечення відчутного перелому в задоволенні життєвих потреб населення. Якщо чинна модель економічної політики зорієнтована переважно на захист соціально вразливих верств населення, то логіка нової стратегії має передбачати принципову корекцію політики доходів — перенесення основних акцентів соціальної політики насамперед на працюючу частину економічно активного населення. Нинішнє зниження вартості робочої сили, як і недостатній рівень соціальних витрат, відчутно гальмує розвиток внутрішнього ринку, динаміку економічних процесів. Практично повністю втрачено стимулюючу функцію заробітної плати, її вплив на розвиток виробництва зведено майже до мінімуму. Економіка, що ґрунтується на низькій вартості робочої сили, не забезпечує високі стандарти споживання, процеси накопичення, якісного відтворення робочої сили. За таких умов у реалізації політики доходів першочергового значення набуває державне стимулювання прискореного зростання заробітної плати. Звідси необхідність запровадження нового, обов'язкового для всіх секторів економіки соціаль-

ного стандарту — регульованого державою мінімуму погодинної заробітної плати⁷.

Завдяки цьому у політиці доходів не повинно бути місця для реанімації зрівнялівки. Водночас долати диспропорції, що склалися, треба не штучним обмеженням верхньої планки доходів заможних верств населення, а навпаки — їх легалізацією та виведенням з тіні, розширенням прошарку приватних власників (у тому числі землі), які активно займаються підприємництвом і отримують від цього доходу. Стимулювання людей до володіння приватною власністю та її ефективний захист — один з принципів пріоритетів політики доходів, а саме стратегії розвитку середнього класу. При цьому слід урахувати, що високо- та середньозабезпечені громадяни як представники середнього класу будуть дедалі більшою мірою здатні оплачувати значну частку послуг охорони здоров'я та освіти⁸.

Життєво важливою справою є забезпечення випереджаючого розвитку соціальних інститутів, а саме — освіти, охорони здоров'я, медицини, культури та відповідного зростання соціальних інвестицій, безпосередньо спрямованих на розвиток людини. Отже, справою великої політичної, економічної та соціальної ваги стає зміцнення позицій середнього класу, питома вага якого має у наступному десятиріччі досягти межі 45–50% загальної чисельності населення, зокрема за рахунок скорочення частки людей з доходами, нижчими за прожитковий мінімум.

Пріоритетним напрямом стратегії становлення і розвитку середнього класу має стати перехід до нової моделі споживання, тобто таких стандартів, які забезпечуватимуть гідний рівень життя і стимулюватимуть розвиток внутрішнього ринку, трудової та підприємницької активності населення. Це, зокрема, якісне житло, висока забезпеченість товарами тривалого користування, наявність автомобіля, доступність якісних медичних та побутових послуг, освіти тощо. Наведені результати соціологічних досліджень показали оцінку представниками середнього класу свого матеріального становища (рисунок).

Отже, становлення середнього класу відбуватиметься за рахунок збільшення прошарку власників нерухомого майна, земельних ділянок і акцій, прискореного розвитку малого та середнього бізнесу, фермерських господарств, посилення законодавчого захисту інтелектуальної власності і зміцнення на цій основі соціальних позицій та доходів представників науково-технічної інтелігенції, діячів культу-

⁶ Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році: Послання Президента України до Верховної Ради. Офіційне видання. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2002. — 412 с.

⁷ Ведерніков М. Д. Ринковий механізм регулювання оплати праці робітників (проблеми теорії і практики): монографія / М. Д. Ведерніков. — Хмельницький: НВП «Евріка» ТОВ, 2001. — 288 с.

⁸ Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного розвитку на 2002–2011 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України. — К., 2002.

Рис. Частка загальної чисельності опитаних, які є власниками відповідного блага, %*

*Сформовано за даними дослідження Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 7. — С. 19.

ри й освіти, фахівців середньої ланки управління, фінансистів та менеджерів.

Від держави більшість середнього класу очікує допомоги щодо створення сприятливих умов зайнятості працездатних громадян, встановлення адекватної ціни праці, створення нових робочих місць, умов для вільного підприємництва, надання соціальних кредитів на отримання освіти, житла тощо. Вирішення цих завдань держави стане можливим за умови виходу зі світової фінансово-економічної кризи.

Найголовнішим пріоритетним завданням сьогодні є зменшення розриву в обсягах ВВП на душу населення. Показник ВВП на душу населення в Україні менший від цього показника у Польщі, Чехії та Угорщині більш ніж у п'ять разів. Об'єктивна статистика засвідчує, що майже всі країни Європейського Союзу — це країни, де середній розмір ВВП коливається в межах від 11,9 (Греція) до 49,3 тис. євро (Люксембург). В Україні, за прогнозними розрахунками, цей показник становить 630,7 євро. Це свідчить також про те, що встановлення критеріїв

ідентифікації середнього класу в Україні за стандартами європейських країн є проблематичним⁹.

В роботі «Складові добробуту і бідності»¹⁰ зауважується, що залишається низькою (і такою, що не відповідає загальносвітовій практиці) частка заробітної плати у ВВП та собівартості продукції. Зокрема, у ВВП упродовж останніх років вона становила менше 45%, тимчасом як у країнах ЄС — у середньому 65%, у собівартості продукції частка витрат на оплату праці менша 14%, а в більшості європейських країн цей показник становить 30–35%. На початку 2004 р. в Україні більшість працівників великих та середніх підприємств отримували зарплату, нижчу за прожитковий мінімум для працездатної особи. Проте у 2007 р., зокрема у Донецькій області (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств за диференціацією життєвого рівня населення), саме частка населення із місячними середньодушовими доходами, нижчими прожиткового мінімуму, зменшилася майже наполовину і становила 22,9 проти 59,1% у 2005 р.¹¹

⁹ Москаленко В. Середній клас і рівень доходів / В. Москаленко // Праця і зарплата. — 2004. — № 16. — С. 4–5.

¹⁰ Лібанова Е. М. Складові добробуту і бідності / Е. М. Лібанова // Соціальний захист. — 2004. — № 5. — С. 38–42.

¹¹ Статистичний щорічник Донецької області за 2008 рік // Держкомстат України. Головне управління статистики у Донецькій області. — Донецьк, 2009. — 496 с.

Формування середнього класу значною мірою залежить від удосконалення структури доходів (зростання частки доходів від оплати праці, дивідендів, відсотків на вклади, володіння власністю) і від розвитку споживчого ринку. Головною передумовою формування середнього класу є адаптація домашніх господарств до ринкових відносин, усвідомлення необхідності розраховувати на власні можливості при зменшенні соціальних зобов'язань з боку держави перед громадянами, становлення та розвиток нового способу життя, моральних цінностей.

Підвищення добробуту населення, у тому числі середнього класу, залежить від реформування оплати праці. Ціна на працю має забезпечувати нормальне відтворення робочої сили, за якого працюючий забезпечує для своєї родини достатній рівень споживання з урахуванням платності окремих послуг, що раніше надавались безкоштовно, і здійснює заощадження, що стають базою інвестицій у розвиток економіки.

На підставі отриманих даних і проведеного аналізу рівня оплати праці у Донецькій області можна відзначити, що у цілому по області відбувається значне зростання відсотка найманих працівників, у яких збільшився розмір заробітної плати. Так, середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників у 2008 р. у Донецькій області склала 2015 грн, тоді як у цілому по Україні її рівень становив 1806 грн, максимальна величина по м. Києву – 3074 грн і мінімальна – 1313 грн у Тернопільській області. Середній рівень цього показника по Україні – 1806 грн – перевищують тільки Дніпропетровська (1876 грн), Київська (1852 грн) та Запорізька (1812 грн) області¹².

Офіційні доходи українців, за даними Держкомстату, у минулому 2009 р. практично не зросли: у жовтні 2008 р. середня зарплата українця склала 1917 грн на місяць, а в жовтні 2009 р. – 1950 грн (приблизно 246 дол.). Для порівняння: у Польщі середня зарплата – 1,2 тис. дол. на місяць, у Франції – 5,5 тис. дол., а в Латвії – 575 дол. Менше ніж в Україні ніхто у Європі не заробляє¹³.

До того ж наявні доходи населення у розрахунку на одну особу за 2008 р. по Донецькій області та деяких інших обраних для порівняння регіонів склали: у середньому по Україні – 13 972,4 грн, найвищий у м. Києві – 25 853,1 грн (у Київській обл. – 14 218,5 грн), Донецькій – 16 344,2 грн, Дніпропетровській – 15 827,0 грн, Запорізькій – 15 377,4 грн, Полтавській – 14 209,9 грн і найнижчий – у Закарпатській області – 9868,1 грн.

На сучасному етапі важливим є саме відтворення середнього класу, розширення джерел його поновлення (таблиця).

Враховуючи істотні відмінності показників розвитку адміністративно-економічних регіонів України, необхідно удосконалити соціально-економічну політику, що визначає відповідну роль регіональних структур влади у сприянні певним тенденціям розвитку середнього класу, забезпеченні спадкоємності у захисті основ існування середнього класу (підтримка економічного та політичного конкурентного середовища, професійного престижу тощо), які дозволятимуть зберегти та зміцнити позиції середнього класу. Для регіонів із вищими показниками розвитку характерне максимальне представництво груп з високою концентрацією ознак середнього класу, а для регіонів з найнижчими – навпаки.

Отже, у структурі доходів громадян має зростати частка доходів від приватизації, права володіння землею. Держава має сприяти залученню працездатного населення до розподілу прибутків підприємств, організацій та поліпшенню його становища шляхом самозайнятості. Стимулом для зростання частки оплати праці у структурі грошових доходів є легалізація прихованої оплати праці в результаті впровадження системи пенсійного забезпечення на заощаджувальних засадах і страховій основі, удосконалення механізму залучення працюючих до участі в прибутках підприємств та організацій. Джерелами коштів для підвищення рівня оплати праці мають стати реінфляційні шляхи: збільшення доходів у реальному секторі економіки та у сфері послуг за рахунок зростання продуктивності праці на основі сучасних технологій та ефективної організації управління, зниження податків і застосування раціональних шкал оподаткування з метою стимулювання широких верств населення до сплати податків як із офіційних, так і недекларованих доходів.

Для успішного формування і розвитку середнього класу в Україні потрібно обґрунтувати, розробити та прийняти відповідні стандарти і створити належні соціально-економічні умови, побудувати правову демократичну державу, що ініціює відповідну політичну та економічну поведінку середнього класу. Правові норми мають бути адекватними економічним, соціальним та політичним умовам розвитку середнього класу і не відриватися від них.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Можна констатувати, що майбутнє України знаходиться у руках середнього класу. У представників цього класу з'являються нові вимоги до рівня і ни-

¹² Статистичний щорічник Донецької області за 2008 рік // Держкомстат України. Головне управління статистики у Донецькій області. – Донецьк, 2009. – 496 с.

¹³ Див.: Лібанова Е. М. Інтерв'ю Радіо «Свобода». – грудень. – 2009. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua>

Таблиця

Частка опитаних, які визначили зазначені критерії як головні ознаки середнього класу, %*

Показники**	2005 р.	2008 р.	Захід	Центр	Південь	Схід
Стабільний дохід, який дозволяє забезпечити високий рівень життя, а також робити заощадження	79,5	70,7	68,2	77,1	48,4	68,6
Комфортне житло	31,1	35,6	43,1	27,5	57,3	26,7
Робота, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується	37,3	34,0	35,9	35,4	31,3	36,3
Упевненість у собі і своїх силах, розрахунок насамперед на себе, а не на соціальну допомогу з боку держави	16,7	17,6	22,4	25,8	13,5	18,6
Прагнення добробуту за рахунок власної праці	15,0	16,7	11,7	15,5	25,0	18,8
Предмети тривалого вжитку	14,8	15,7	19,4	12,7	40,6	9,0
Прагнення до професійної самореалізації, неперервної самоосвіти, самовдосконалення, підвищення кваліфікації	6,8	10,9	8,2	10,7	14,1	13,7
Власна справа (бізнес)	9,2	10,0	10,3	10,3	4,7	7,3
Високий рівень освіти	9,8	9,9	8,2	14,1	4,2	12,2
Самоповага, почуття власної гідності	9,2	8,6	8,7	10,6	10,9	7,6
Депозити, цінні папери, нерухомість, що приносить дохід	3,7	7,5	4,6	6,5	13,5	3,8
Раціональні потреби, відсутність прагнення до розкошів, демонстрації власної зверхності над іншими	3,5	4,5	8,7	10,6	10,9	7,6
Законослухняність	3,6	4,3	10,3	5,5	1,0	2,0
Страхові поліси	4,0	4,2	4,1	4,1	4,7	5,2
Терпимість, повага до інших	2,4	4,0	2,6	2,7	0,5	5,8
Заміський будинок (дача)	1,6	3,0	1,5	2,1	2,6	2,6
Користування кредитами	2,4	2,4	2,6	2,7	1,6	2,0
Професійна приналежність до працівників нефізичної праці	2,5	2,1	0,5	0,7	2,1	2,3
Громадянська активність	0,9	2,1	5,6	1,7	1,0	1,7
Прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати, у т. ч. від сваволі держави	1,3	1,1	1,5	1,7	0,0	0,6
Інше	1,3	0,4	0,0	0,3	0,0	0,6
Важко відповісти	3,4	1,6	1,0	1,0	0,0	0,3

*Сформовано за даними дослідження Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 7. — С. 18.

**Респондентам пропонувалося відзначити не більше трьох прийнятних варіантів відповіді.

нішніх умов життя, а саме: вони зайняті висококваліфікованою та інтелектуальною працею, якою саме вони ініціюють створення високотехнологічних виробництв, де можна одержувати за свою працю відповідно велику заробітну плату. Велика заробітна плата дає можливість робити заощадження, які, у свою чергу, стимулюють роботу фінансової і банківської систем. У представників середнього класу виникають нові підвищені вимоги до рівня розвитку сфери послуг (охорони здоров'я, освіти, відпочинку, торгівлі, підприємств ресторанного госпо-

дарства, транспортних засобів тощо). Особлива увага приділяється власним житловим умовам, що спонукає розвиток будівництва і взагалі розвиток внутрішнього виробництва і внутрішнього споживчого ринку. Все це вимагає від суспільства, держави створення і забезпечення захисту й охорони прав і приватної власності представників малого і середнього бізнесу, що потребує розвитку і реформування господарського законодавства, удосконалення податкової і митної систем, проведення судової реформи.